

הסיכום וניתוח השיר ממערכי השיעור לשירת המאה ה – 20

כתב וערך: המורה אלי פרה

עץ הזית / נתן אלטרמן

שבעים שנה

הקיץ מלך.

באור נקמות סממו בקריו.

אחד עץ הזית,

אחי הנדח,

לא נסוג מנגהם בקרב.

מה קדושה שבועתו! ענפיו השחורים

לא עמסו כוכבים וירח.

רק עניו, אדמתי, כמו שיר-השירים,

את לבות אבניך פולח.

ואולי מעיני אל היו רבונו

רק דמעה לו נתנת, כבדה וחמה,

ברבצו צרירי, פרואה-חשבונות,

על ספרך הנושף חמה.

פאשר תשאלי את הריך למות

וגעו עדרים אל מטר ומספוא,

הוא נצב בחומה, חתגך הגלמוד,

וידעת כי נפשך בכפו.

ועם ערב, שותת משקיעה ארכה,

יגשש על פניך- איך? ...

בגזעו הנפתל, בלהבת עורקיו,

משמר וכבוש בכיך.

ומנגד חורג השרב האדם

ונרתע

ואימה תאחזהו- -

כי הקר לא ימוט וּלבו לא ידם,

כל עוד נבט אחד מרטש את חזהו.

מתוך שיריו הרבים של נתן אלטרמן בקובץ השירים "כוכבים בחוץ" ניצב השיר הזה "עץ הזית" בפני עצמו ומעביר מסר שכולו אמירה מטפורית לתיאור מצב בין שני כוחות הנאבקים זה בזה, כ"סיפור מלחמה" כביכול. תיאור מצב זה שבין כוחו ההולך ונשחק של עץ הזית (מעין סמל או אם תרצו; אייקון ישראלי) לבין כוחות השרב ומזג האוויר הארץ-ישראליים. אדמת ארץ ישאל היא המקבילה לעץ. היא "אמו" או "אהובתו" והוא "חתנה" ושומר החומה שלה.

המשורר מתאר את מערכת היחסים בינו לבינה באנלוגיה (קשר השוואתי, השלכה) לתיאור מערכת היחסים שבשיר השירים בין כנסת ישראל לאלוהי ישראל. ספור "הקרב" בין כוחות מנוגדים אלה, הוא מרכז השיר ונושאו.

בית א': בבית הראשון הקיץ מתואר כמלך חזק המולך כשבעים שנה. כלומר תקופה ארוכה כשלוש דורות רצופים. ואורו של מלך נחוש וקשה זה הוא "אור נקמות" המנסה כבר בראשית המאבק בינו לבין העץ לסמם את בקריו. הוא השולט בכיפה ובאווירה של ארץ ישראל. מעין "אל נקמות" המתיש את העם ואת הארץ. כוחותיו מתוארים ככוחות אור ונגוהות היכולים לטשטש ולהחליש את כוחותיו של העץ. ומי שמכיר את השרב ואת הקיץ הישראלי ("חום יולי אוגוסט" כמו בשיר של שלמה ארצי) יודע ומבין את קשיי הקיץ והחום. אולם רק עץ אחד מצליח לעמוד מולו בכל הבקרים והימים שבהם טופחת השמש והקיץ המסמם: **"אָחַד עֵץ הַזֵּית, אָחִי הַנֶּזֶחַ, לֹא נִסּוּג מִנְּגִהָם בְּקָרְבִּי"** הוא עץ הזית הישראלי.

הוא מתואר כ"עץ בודד" על הר הטרשים ו"נידח", שלמרות היותו יחיד ונידח מול כוחו העצום של הקיץ, הוא אינו נסוג ואינו נכנע. נהפוך הוא, הוא היחיד שמצליח לשרוד ולעמוד מנגד ולא נכנע. הקיץ מבקש בעצם לייבש את עץ הזית לצמצם את החיות שבו, אך הוא אינו מצליח בכך ולכן הוא מבקש לנקום בו.

בבית ב': הבית זה מתאפיין במעורבותו של הדובר לנוכח מאבק זה המתואר בבית א'. הוא פונה אל האדמה, אדמת ארץ ישראל, ("אדמת" גם במובן של מכורתי = מולדתי). ומציין בפניה כמליץ יושר וסניגור את שבועתו אליה. זאת שבועת אוהב וקדושה. זהו הקשר שבין העץ לאדמה, כקשר בין אוהבים, כמו מאהב הנשבע שבועת-אמונים לאהובתו. ולמרות שענפיו שחורים מיובשו של קיץ, מהשרב הנצחי, וללא כוכבים וירח שיכולים להפיג את החום, מצליח העץ ברוב עונו, דלותו וחולשתו לפלח את אבניה בשורשיו: **"אֵת לְבוֹת אֲבֹנֶיךָ פּוֹלַח"**, בנאמנותו לאדמה ולהר, הוא מפלח את האדמה כמו חצו של קופידון (מלאך האוהבים) הפולח את לב האדמה היבשה והאהובה. לא לחינם נותן נתן אלטרמן את הארמז המפורש משיר השירים. כגיבור הירואי, המקריב את כל לשדו וחיותו לאהובתו – האדמה.

בית ג': בית שכולו פיוט עד כדי ריגוש והזדהות לעמידתו של העץ אל מול השרב והקיץ. מעינו של אלוהיו, ריבון כל העולמים, **אולי** נושרת דמעה אחת המְשַׁמֶּרֶת את חשבון הימים בהם עמד בגבורתו. לאורך "דפי ההיסטוריה" של אדמת ארץ ישראל, הוא, העץ, יודע לגולל את קורותיה. טבעות הגזע של העץ, כמו דפי ההיסטוריה, הם המתעדים את הקורות אותו ואותה, כמו רואה חשבונות מתועדים, שלא ניתן למחוק או לשכתב: **"כְּרֹאֵה-חֲשׁבוֹנוֹת, עַל סִפְרֵךְ הַנוֹשֵׁף חֲמָה."** הם דפי הספר של חשבונות הימים והמאורעות. ורק האל, אולי, מרחם על העץ ומזיל דמעה אחת כבדה וחמה, שמלחחת (מלשון לחות) ומרטיבה במעט את חיותו של העץ. העץ ניצב ערירי, לבדו במערכה והאל עוזר במעט, וגם זאת **אולי**...

בית ד': מביע המשורר את הזדהותו עם מאבקו של העץ. האדמה כבר אינה יכולה להושיע את עדריה מלגווע בצמא וברעב. היא מגיעה לקצה גבול היכולות שלה לספק לנצרכיה את הדרוש: **"כִּפְאֵשׁ תִּשְׁאֲלֵי אֵת הַרֵיךְ לְמוֹת וְגַעוּ עֲדָרִים אֶל מְטָר וּמִסְפּוֹא,"** כמו זו שמבקשת נפשה למות מרוב ייאוש ומצוקה.

בגלל שאיה יכולה יותר לשאת את החום הנורא ולספק אוכל לעדרים הגוועים מצמא ורעב. ואילו עץ הזית, החתן הגלמוד, הבודד במערכה "ניצב בחומה", להגן על האדמה ושורד. כי למרות המצוקה והייאוש של האדמה לספק לנצרכים את המספוא ואת המטר, בשרידתו ובחיותו, כאילו והוא מחזיק בכפו את נפשה של האדמה, ולא נותן לה לגווע יחד עם העדרים, כי באין מטר ובאין מספוא ובמות העדרים, מה אחריתה של האדמה? הוא ניצב בחומה ומגן עליה ממוות והכחדה. הקשר בין העץ לאדמה הוא קשר סמביוטי (כרוכים זה בזה) הוא מתעד את מה שקורה לאדמה, הוא מגן עליה והוא ניזון ממנה, שורשיו בתוכה.

בית ה': העץ כאילו מגיע לסוף כוחותיו, כלוחם מותש ושותת דם ("שותת משקיעה ארוכה") עֹר ("יְגִשֶׁשׁ עַל פְּנֵיךְ") אך מה שנותן לו את הכוח לשרוד במאבק הזה הוא בכיה של האדמה המשומר בעורקיו. העץ מבקש את אהבתו, היא זו שנתנה לו את הכוחות לשרוד ולהיאבק עם כל הקיצים והשרב, ובסוף הערב, בשקיעה, יחפש אותה כעיוור שזה עתה שב מן המערכה. עיוור מאפסית כוחות ומאיבוד דם. אולם היא בתוכו והוא בה: "בְּגִזְעוֹ הַנִּפְתָּל, בְּלִהְבֵת עוֹרְקָיו, מְשֹמֵר וְכְבוֹשׁ בְּכִיךְ." בכייה של האדמה משומר בגזעו המפותל, ושורשיו כעורקים נלהבים נצרבם בתוכה. היא משומרת בגזעו והוא שואב את כוחותיו המימיים מהבכי שלה ומדמעותיה.

בבית האחרון מוכרע הקרב. השרב נרתע. הוא מבין באימה שההר לא יימוט לעולם כי העץ מחזיק את האדמה. הם מזינים אחד את השנייה, שורשי העץ לופתים את האדמה ובכך מחזיקים אותה ואילו היא מצליחה להחיות אותו על ידי הבכי והדמעות שלה. וכך הם שורדים ומאפשרים את חיותה המחודשת של האדמה. על ידי נביטתו של נבט חדש. הנבט המתחדש הוא בעצם כוח החיים של האדמה ובזכות העץ. הנבט הפורץ מחזהו של ההר, כלומר: מהאדמה. הנבט מתואר כאילו והוא פורץ מחזהו של ההר. תיאור המחזק את התחושה של חיות מתפרצת ותובענית.

דרכי העיצוב בשיר:

במבנה הבתים יש חלוקה משונה ולא סימטרית, למשל: הבית הראשון והאחרון שונים בצורתם מהבתים הפנימיים בחריזה ובמבנה. אם אלתרמן היה כותב את הבית הראשון בדגם של הבתים הפנימיים הייתה יכולה להישמר החריזה למשל:

שְׁבָעִים שָׁנָה הַקִּיץ מְלַךְ.

בְּאֹר נְקֻמֹת סִמְמוֹ בְּקָרְיוֹ.

אָחַד עֵץ הַזֵּית, אָחִי הַנֶּדַח,

לֹא נִסּוֹג מִנְגָהֶם בְּקָרְבִּי.

וכך גם בבית האחרון.

אלתרמן משנה את המבנה ויוצר גלישה שמדגישה את המילים שהיו נבלעות לולא הגלישה. בבית הראשון הגלישה מדגישה את הזמן הארוך "שבעים שנה", ואת היותו של הקיץ מלך. ובהמשך את היותו של עץ הזית יחיד ובודד במערכה. בבית האחרון הגלישה מדגישה את הנסיגה של הקיץ, "נרתע" "אימה תאחזהו". ו' החיבור הפותחת את שלוש השורות הראשונות בבית זה יוצרת רצף פעלים הנותנים תחושה של בלבול ומבוכה של הקיץ המובס מול עמידתו האיתנה של העץ היחיד.

השיר מתאר מאבק אלים ויש בו שלל מילים הלוקחות מעולם של אלימות ומלחמה: נקמות, נסוג, קרב, פולח, נושף חמה, נפשך בכפו, שותת, אימה, מרטש. המאבק הוא יומיומי, הוא מסתיים בערב וביום שלמחרת המאבק מתחדש. "גיבור" השיר הוא עץ הזית המופיע גם ככותרת השיר.

עץ הזית יותר מכל עץ אחר מסמל את הישראליות. ניתן לראות את עץ הזית בציורים רבים של ראובן ונחום גוטמן המתארים את הנופים הארצישראלים. גם הקיץ הוא חלק מההוויה הארצישראלית מאוד.

השיר נכתב ב – 1935. ניתן לפרשו כמטאפורה, עץ הזית המסמל את עם ישראל, הקשור קשר אמיץ לאדמתו, הנאבק בכוחות הרוצים להשמידו. השרב לעיתים קרובות משמש כמטאפורה למצוקה, לקושי ומשבר. ("אפילו בשרב הכי כבד, ידעתי שהגשם עוד ירד"). מתוך שיר של יהודית רביץ או בשיר "שלל רב" של גידי גוב).

לשון
הזירה
התפתחה